

Emil Zaitz, Michał Zaitz

NAWARSTWIENIA NA ŚREDNIOWIECZNYCH OSADACH Z TERENU KRAKOWA

Współczesny Kraków, obchodzący dziś 750 rocznicę lokacji jednej ze średniowiecznych „dzielnic”, jest konglomeratem różnoczasowych osad sięgających swymi początkami przełomu V i VI w. Najstarsze z nich miały charakter rolniczy i pojawiły się na żyznych glebach lessowych położonych na terasie Wisły w rejonie obecnej Nowej Huty oraz na południowych stokach podgórskich Krzemionek, czy tynieckich Wielogór. W centrum obecnego miasta pierwsze skupiska wczesnośredniowiecznych zabudowań o charakterze mieszkalnym i gospodarczym pojawiły się dopiero w początku IX stulecia. Zbudowano je na terenie wzgórza wawelskiego oraz na wąskim cyplu terasy średniej przylegającej do Wawelu od strony północnej i wciśniętej między starorzeczem Wisły oraz tereny podmokłe określane później Bagnami Żabiego Kruka i Stawami św. Sebastiana. Pod koniec IX w. osady te były ufortyfikowane stając się załącznikiem wiślańskiego zespołu grodowego.

Od XI stulecia w skład krakowskiego zespołu osadniczego wchodziły dwie osady obronne otoczone potężnymi wałami drewniano-ziemnymi o wysokości kilku metrów. Był to gród rozlokowany na kulminacji wzgórza wawelskiego i będący główną (reprezentacyjną) siedzibą książęcą i biskupią, a także powiązane z nim podgrodzie obronne zwane w XIII - XIV w. Okołem. Na ich przedpolu znajdowało się kilka lub kilkanaście osad otwartych o charakterze służebnym i produkcyjnym. Rozlokowały się one na wypłaszczeniu terasy średniej po północnej stronie Okołu, na terenie późniejszego przedmieścia Stradom, Wesoła i Piasek, a także w obrębie późnośredniowiecznego Kazimierza na południe od Wawelu oraz w rejonie obecnego Kleparza. Niewielkie osady pojawiły się wówczas także na Salwatorze i Zwierzyńcu u podnóża Góry św. Bronisławy, w rejonie Woli Justowskiej i Chełmu, w okolicy późniejszej Krowodrzy, Kleparza, Bronowic Małych i Wielkich, jak również na Dębnikach, Ludwinowie, Zakrzówku i Podgórzu, a więc na terenach położonych po południowej stronie głównego koryta Wisły.

We wczesnym średniowieczu na wszystkich osadach krakowskich dominowała zabudowa drewniana. Były to najczęściej budowle naziemne o konstrukcji zrębowej, pozbawione zazwyczaj kamiennych podmurówek. Obok nich funkcjonowały także budowle półziemiankowe częściowo zagłębione w ziemię, a także różnorodne jamy gospodarcze oraz inne

obiekty o charakterze odpadkowym. Dopiero po przyjęciu chrześcijaństwa na terenie grodu książęcego na Wawelu pojawiły się pierwsze murowane budowle o charakterze reprezentacyjnym, a na wielu wspomnianych osadach zaczęły powstawać murowane kościoły zbudowane z kamienia. Najstarsze z nich, a przypuszczalnie także świątynie położone na osadach peryferyjnych były budowane także z drewna (najstarszy kościół św. Wojciecha). W sąsiedztwie świątyń zakładano wówczas przykościelne cmentarze parafialne, a zapewne wznoszono także budynki mieszkalne i gospodarcze tworzące zaplecze ekonomiczne osób związanych bezpośrednio z funkcjonowaniem każdej świątyni i parafii. Dwa wieki później, a więc przed lokacją Krakowa w połowie XIII wieku na terenie krakowskiej aglomeracji osadniczej istniało już ponad 30 kościołów romańskich. Zdecydowana większość z nich znajdowała się na terenie grodu (12 kościołów) i podgrodzia (5 świątyń), a także na osadach zlokalizowanych na północnym przedpolu Okołu (8 budowli) oraz na obszarze późniejszego Kazimierza (3 świątynie). Na terenie pozostałych przygodowych osad otwartych istniały tylko pojedyncze murowane kościoły, m.in. św. Benedykta na Podgórzu, Najśw. Salwatora na Zwierzyńcu, św. Floriana na Kleparza oraz św. Mikołaja na Piasku, przy drodze do Mogiły.

Pod koniec marca 1241 r. krakowskie osady bardzo mocno ucierpiały podczas najazdu Tatarów na Kraków. Wówczas przez kilka dni pustoszyli oni osady opuszczone przez mieszkańców, natomiast ani grodu książęcego, ani podgrodzia – osady „przy kościele św. Andrzeja” – nie zdobyli. Ludność miejscowa prawdopodobnie ukryła się w lasach oraz na terenie grodu. W związku z tym najeźdźcy mogli niemal bezkarnie plądrować kościoły i palić zabudowania mieszkalne oraz gospodarcze. Przyjmuje się, że straty materialne były ogromne, natomiast ludność w zdecydowanej większości ocalała. Pomimo tego odbudowa domów i osad postępowała prawdopodobnie bardzo wolno. Przypuszczalnie z tego powodu jeszcze kilkanaście lat później (w 1257 r.) można było niemal w nieskrępowany sposób lokować na osadach położonych na przedpolu podgrodzia Okół nowe miasto. Wytyczenie centralnego placu targowego i regularnej siatki ulic zasadniczo utrudniały tylko pojedyncze przedlokacyjne obiekty architektoniczne i urbanistyczne. Należał do nich kościół św. Wojciecha, który spowodował charakterystyczne lejowate rozszerzenie południowo-wschodniego narożnika Rynku, kościół św. Jana, który zmusił ówczesnych geometrów do charakterystycznego przesunięcia ku południowi osi ul. św. Tomasza, cmentarz przy kościele św. Wojciecha utrudniający zapewne do XIV - XV w. zabudowę wschodniej części placu handlowego, a także domniemany gródek możnowładczy położony we wschodniej części lokacyjnego miasta, u wylotu ulicy (Mikołajskiej) prowadzącej z miasta w kierunku wschodnim.

Zgodnie z intencjami księcia Bolesława Wstydliwego zawartymi w 1257 r. w dokumencie lokacyjnym nowe miasto w Krakowie miało gromadzić „*ludzi z różnych klimatów*” zajmujących się handlem i rzemiosłem. Uzyskane przez mieszczan prawa i przywileje sprawiły, że nowy organizm urbanistyczny rozwijał się prężnie, a uzyskane

kilkadziesiąt lat później fortyfikacje obronne zapewniały mieszkańcom bezpieczeństwo. Zapewne z tego względu w XIV w. podjęto próbę reorganizacji kolejnych osad wchodzących w skład krakowskiej aglomeracji. Przymuszczalnie przed 1320 r. Władysław Łokietek nadał prawa miejskie osadzie określanej mianem „*Nova civitas in Okol*”, a więc dotychczasowemu podgrodziu książęcemu, natomiast Kazimierz Wielki najpierw (w 1335 r.) ufundował miasto swego imienia („*Casimir*”) na wyspie znajdującej się w ramionach Wisły po południowej stronie Wawelu, a później lokował „*alta civitas*” („*wysokie miasto*”) w sąsiedztwie kościoła św. Floriana na Kleparzu oraz gminę wiejską na terenie przedmieścia Piasek po zachodniej stronie miasta. Powyższe decyzje władców sprawiły, że Kraków stał się zespołem osad miejskich z dominującą rolą mieszczan i ludności zajmującej się działalnością handlową, rzemieślniczą oraz produkcyjną. Stopniowo uprawa ziemi i hodowla zwierząt, a także lokalny handel żywnością zeszły na plan dalszy i odgrywały coraz mniejszą rolę w zajęciach ludności zamieszkującej krakowskie osady. Rolnictwo i hodowla pozostały domeną ludności mieszkającej na przedmieściach oraz na licznych osadach wiejskich wokół miast.

Przemiany zachodzące we wczesnym i późnym średniowieczu w życiu mieszkańców Krakowa znajdują bardzo czytelne odzwierciedlenie w nawarstwieniach i obiektach zalegających na terenie osad. Gromadzeniu się różnorodnych odpadków w sąsiedztwie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych sprzyjały również czynniki naturalne. Należał do nich zarówno brak skutecznej kanalizacji, która umożliwiałaby wyprowadzenie wód opadowych (wraz z nieczystościami) poza teren osad, ogromna koncentracja ludności i zwierząt na stosunkowo niewielkiej przestrzeni, jak też budowa barier (wały ziemne, mury obronne, ogrodzenia itp.) ograniczających naturalne odprowadzanie ścieków i samoczynne „oczyszczanie osad”. Fortyfikacje otaczające miasto, gród i podgrodzie powodowały, że wszelkiego rodzaju odpadki poprodukcyjne i bytowe pozostawały na obszarze zabudowanym i kumulowały się w postaci różnorodnych utworów odpadkowych. Narastaniu warstw sprzyjały także podejmowane okresowo akcje porządkowe, podczas których teren niwelowano poprzez nadsypywanie ziemią i piaskiem, poprzez przemieszczanie ziemi i gruzu, a także moszczenie słomą, gałęziami i drewnem, bądź poprzez budowę poziomów użytkowych utwardzonych żwirem, tłuczniem, gruzem lub regularnym brukiem kamiennym.

Zalegające na krakowskich osadach nawarstwienia i zasypiska obiektów ziemnych są nasycone różnorodnymi materiałami odpadkowymi odzwierciedlającymi zarówno działalność budowlaną i gospodarczą ludności, jak też różne inne sfery życia mieszkańców. Miąższość nawarstwień na poszczególnych osadach jest bardzo różna. Na terenie podgrodzia książęcego Okół, otoczonego potężnym wałem obronnym, najbardziej kumulowały się nawarstwienia wczesnośredniowieczne z X – XIII w., natomiast relikty najstarszego osadnictwa z IX – X stulecia pojawiały się tylko w nadcalcowej warstwie humusowej. W centralnej części osady ich łączna miąższość dochodziła niekiedy do 150 cm, natomiast na obrzeżu osady - w sąsiedztwie wału – przekraczała nawet

200 cm. Podobną miąższość osiągały tu także warstwy kulturowe z późnego średniowiecza.

Poza terenem podgrodzia Okół relikty osadnictwa z wczesnego średniowiecza pojawiają się zazwyczaj tylko w warstwie humusowej nakrywającej calec. Jej miąższość jest dość mocno zróżnicowana. Na obszarze położonym na bezpośrednim przedpolu fortyfikacji Okołu, a więc w rejonie klasztoru OO. Franciszkanów i Dominikanów oraz pomiędzy południowym obrzeżem Rynku a pl. Wszystkich Świętych, warstwa ta osiągała niekiedy grubość 60 – 100 cm, natomiast na Rynku oraz w północnej, zachodniej i wschodniej części miasta lokacyjnego miewała miąższość dochodzącą do 30 cm. Całą powierzchnię Rynku oraz miasta lokacyjnego nakrywają natomiast niezwykle rozbudowane i zróżnicowane nawarstwienia z okresu pomiędzy 2 połową XIII a początkiem XVI w. Lokalnie mają one grubość 3,5 – 4,0 metrów. Nakrywają je nowożytnie nasypy o zróżnicowanej miąższości powiązane z przemianami poziomów użytkowych w XVI – XIX w. Podobnie akumulowały się także nawarstwienia na obszarze lokacyjnego Kazimierza. Nieco bogatsze relikty osadnictwa przedlokacyjnego znajdują się tylko w rejonie klasztoru OO. Augustianów i osady Bawół, natomiast na pozostałym obszarze ślady wczesnośredniowiecznej eksploatacji osadniczej pojawiały się tylko w warstwie nadcalcowej, której grubość rzadko przekracza 20 cm. Okres funkcjonowania miasta reprezentowany jest zazwyczaj obecnością kilku warstw odpadkowych i poziomów użytkowych o miąższości przekraczającej niekiedy 80 – 100 cm. Na ich stropie znajdują się warstwy z czasów nowożytnych o podobnej grubości.

Działalność gospodarcza i budowlana na pozostałych osadach wchodzących w skład krakowskiej aglomeracji miejskiej nie została odzwierciedlona bogatymi nawarstwieniami kulturowymi. Na przedmieściu Wesoła, Piasek (Garbary), Nowy Świat, Stradom oraz na obrzeżu Kleparza relikty osadnictwa z wczesnego i późnego średniowiecza znajdują się tylko w warstwie humusowej o miąższości zazwyczaj nie przekraczającej 30 cm. Jedynym wyjątkiem jest centralna część Kleparza gdzie nawarstwienia późnośredniowieczne dochodzą czasem do 80 – 90 cm. Podobnie rozbudowana stratygrafia nawarstwień średniowiecznych pojawiła się punktowo także w niektórych częściach przedmieścia Piasek (m.in. przy ul. Krupniczej i Karmelickiej) oraz na przedmieściu Wesoła (rejon Pałacu Pusłowskich, okolica kościoła św. Mikołaja). Tereny omawianych przedmieść zostały nakryte nasypami niwelacyjnymi pochodzącymi głównie z XVIII i XIX w.

We wszystkich nawarstwieniach – niezależnie od ich chronologii - najliczniej reprezentowane są wszelkiego rodzaju zabytki archeologiczne, wśród których dominują ułamki potłuczonych naczyń glinianych, a także materiały budowlane zarówno w postaci odpadków, jak i reliktyw różnorodnych konstrukcji drewnianych oraz murowanych. Bardzo bogato reprezentowane są też różnorodne materiały osteologiczne występujące najczęściej w postaci połupanych kości zwierzęcych. Podczas dotychczasowych analiz paleozoologicznych wyróżniono zarówno kości zwierząt hodowlanych, jak i dzikich, a także kości ptactwa, ości i łuski

rybie, muszle szczeżui oraz ślimaków itp. W nawarstwieniach niezwykle bogato pojawiają się też różnorodne materiały archeobotaniczne. Obserwowane są one zarówno w postaci makroszczątków roślinnych, jak też pyłków. Sporadycznie w warstwach odpadkowych występują także kości ludzkie. Wydaje się, że najczęściej są one śladem przemieszczeń ziemi (głównie piasku), podczas których nastąpiło uszkodzenie starszych pochówków. Mogło się to stać zarówno podczas kopania rowów pod fundamenty różnych budowli, jak też w trakcie wybierania piasku na bieżące potrzeby budowlane i gospodarcze.

W nawarstwieniach archeologicznych znajdują się też ogromne ilości innych materiałów odpadkowych, które dotychczas bardzo rzadko stawały się przedmiotem specjalistycznych badań. Dotyczy to obecności w warstwach kulturowych oraz w zabytkach archeologicznych i materiałach budowlanych różnorodnych minerałów, a także pierwiastków chemicznych (m.in. metali ciężkich). Podjęte obecnie interdyscyplinarne badania geochemiczne, geologiczne, geomorfologiczne, czy hydrologiczne powinny doprowadzić do poszerzenia informacji o życiu i działalności człowieka w średniowieczu i w czasach nowożytnych, jak też o środowisku przyrodniczym, w którym – na mniejszą lub większą skalę – dokonywał on różnych, często nieodwracalnych zmian.